

Анна Процик (Нью-Йорк, США)

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І УКРАЇНА В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

І. Російський Тимчасовий уряд і Українська Центральна Рада.

На початку двадцятого століття, Російська конституційно-демократична партія, широко відома як кадетська, зважаючи на високий культурний рівень і широке коло інтересів своїх членів, була, можливо, найбільше наближеною до розуміння масштабу національної проблеми в Російській імперії. Якщо вона надмірно не переймалася проблемою збереження державної цілісності при встановленні в Росії демократії, то лише через те, що кадети ніко-

ли не сумнівалися, що стрімка хода індустріалізації і модернізації разом з силою величі російської культури, повинні неминуче привести до асиміляції національних меншостей. Як висловився один з представників кадетського кола: “мова капіталізму [в цій частині світу] повинна була бути російською.”¹

Ця самовпевненість в неминучій перемозі російської культури по свій імперії – обов'язковий фактор об'єднання, який збереже цілісність багатонаціональної країни – раптом була розбита вщент подіями березня 1917 року. Падіння династії Романових, на думку кадетів, відбулося ще до того як вищезазначені сили асиміляції, оволоділи неросійськими народами. Ця обставина змусила кадетів, які на початку весни 1917 року стали біля керма країни, якнайшвидше розробити новий підхід до вирішення проблеми національних меншин.

Як же поставилися конституційні демократи до українського питання в цей критичний момент російської історії? Вони не намагалися його тривіалізувати або спрощувати, як це робили інші партії правої та лівої частин політичного спектра. З одного боку, на відміну від правих, кадети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги², навіть, якщо вони іноді і посилалися на цей факт для того, щоб дискредитувати лідерів українського руху. З другого боку, на відміну від лівих всіх напрямків, включаючи і більшовиків, вони не інтерпретували інтенсифікацію українського політичного руху на зламі століть як емоційну реакцію на короткозору царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли питому вагу українського національного руху, очоленого інтелігенцією, здатною створити міцний зв'язок з народними масами. Саме ця риса українського проводу турбувала кадетів як перед, так і під час революції.

З початком березневих подій російські політики і не підозрювали, як вказував Павло Мілюков в своїй історії російської революції, що за обережно і завбачливо сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національно-територіальної автономії України стояв ніхто інший, як Михайло Грушевський. Саме він, цитуючи російського історика, “набув досвіду в національному русі в Галичині, на австро-слов'янській землі, і в даний момент проводив гнучку тактику, яку він використовував у боротьбі проти Відня, тепер вже проти петроградського цент-

ралізму.”³ Так само і видатний вчений-юрист кадет барон Борис Нольде оцінював Грушевського як “старого європейського політичного борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби”⁴, що височів над політичними дилетантами, які стали при владі після падіння старого режиму як у Києві, так і Петрограді. Отже, вчені-політики з кадетської партії, що очолювали Тимчасовий уряд з березня до липня 1917 року визнавали, що в особі Михайла Грушевського вони мали рівню, якщо не постать вищого рангу.

Той факт, що Мілюков і Грушевський – провідні постаті в Петрограді і Києві навесні 1917 року були у чомусь схожі з огляду на їхню академічну підготовку і життєвий досвід, – безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам, здатність, розшифровувати політичні стратегії один одного і приховувану далекосяжну мету. Обидва були людьми однієї генерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, обидва знаходились під впливом позитивізму, але на відміну від багатьох їх сучасників були глибоко заінтригованими і зачарованими рушійною силою ідей та культури. Вони обидва поділяли віру історика дев'ятнадцятого століття в об'єктивне знання минулого нації, були переконані, що це знання як основа національної свідомості сприятиме консолідації нації.

Від початку революції Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського руху, очолена Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком не мала ніяких стосунків з німецько-австрійськими інтригами.⁵ Він розумів, що українські провідники, реалізуючи свою національну мету, прагнули покладатись на підтримку народних мас. Досягнуті в цьому напрямі успіхи навесні 1917 року зробили український рух надзвичайно небезпечним в очах Тимчасового уряду, який перебрав на себе роль гаранта державних інтересів Росії.

Перший контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся через два тижні після падіння монархії, коли делегація українців Петрограда відвідала голову уряду – князя Георгія Львова.⁶ Відносна поміркованість вимог делегації, зосереджених переважно на задоволенні культурних потреб⁷, не викликала особливих заперечень російського прем'єр-міністра, тому що це відповідає позиції Тимчасового уряду в національному питанні.

Однак, більш досвідчені міністри – представники кадетської партії знали, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення надійдуть безпосередньо з Києва.⁸

Природа і характер цих вимог були яскраво окреслені у статті М.Грушевського “Велика хвиля”, яка була написана незабаром після повернення історика до Києва і опублікована у “Новій Раді” 25 березня 1917 року У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових відносин між Україною і Росією, М.Грушевський сміливо наголошував, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і національностями колишньої імперії. На думку голови щойноутвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не тільки через розширення громадських прав і свобод здобутих населенням зниклої Російської імперії. З падінням Романових, зазначав Грушевський-історик, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював Грушевський-політик: “Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті [...] Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому [...] ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, “розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати [...] Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”.⁹

Ця однозначна заява щодо нового правового статусу України, звучала переконливо як на Грушевського-історика. Однак, Грушевський-політик розумів, що реальне положення України набагато складніше. Для того, щоб не лякати росіян в Петрограді і в Києві і, щоб не бентежити надзвичайно впливову українську соціалістичну інтелігенцію, виховану в душі інтернаціоналізму і тому оптимістично переконану, що “федерація є вищою формою міжнародної взаємодії, на відміну від незалежних держав”, М.Грушевський, непохитно наголошуючи на суверенітеті українського народу, передбачливо визнавав у всіх своїх програмних заявах ідею федерації, демонстрував бачення нової державної системи, заснованої на принципі рівності, державної системи, яка згодом по-

винна стати частиною пан-європейської федерації вільних націй.¹⁰

Зміна принципів побудови відносин між Росією і колишніми імперськими володіннями, чітко і ясно викладена у статті Грушевського, не могла не викликати роздратування Тимчасового уряду, експерти якого відмовилися ці принципи визнавати. Вони перейшли до тактики затримування і відкладення важливих рішень стосовно національного питання до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на ймовірну більшість росіян в Установчих Зборах (права, відданість цієї більшості ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), як на швидке закінчення війни, на тріумфальну перемогу Антанти, що забезпечило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу в державі, яка знаходилась в процесі дезінтеграції. У атмосфері росту національних рухів, які активізувалися світовим конфліктом, лідери Тимчасового уряду непохитно вірили, що Росії в альянсі з Великобританією і Францією буде забезпечене славетне майбутнє.

В той час, як Грушевський прикрився ідеєю федерації як цитом, щоб приховати кроки, які українське керівництво робило у напрямку здобуття суверенітету, Тимчасовий уряд досить вдало використовував ідею скликання Установчих Зборів, як інструмент збереження єдності імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова УЦР не довіряли один одному. Грушевський як історик і політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціалістами, не погодиться на федерацію засновану на принципі рівності. Російська ліберальна інтелігенція, з іншого боку, дуже вірно зрозуміла, що мета Грушевського, незважаючи на його постійні заяви про федерацію, була не менше ніж територіальне відокремлення України від Росії, бо лише на непохитних засадах рівності, могло початись будівництво федерації. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Національного Конгресу у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйняте політиками Петрограда, як маневр Грушевського, спрямований на посилення української позиції у стосунках з центром. Ці зусилля, з одного боку, могли примирити національні меншості України, включаючи впливову групу росіян в Києві, а з іншого боку, припрямих контактах і співпраці з лідерами неросійських

народів імперії, могли б суттєво посилити позицію УЦР у боротьбі з центром.

Перша безпосередня зустріч між представниками Ради і Тимчасового уряду відбулася у травні 1917 року саме після урядової кризи, що закінчилася створенням першого коаліційного складу уряду, в якому вже не було Павла Мілюкова. Ця обставина була на користь українців. І дійсно, вони не отримали відвертої відмови на своє прохання висловитись позитивно щодо національно-територіальної автономії. Вимоги Ради були передані на розгляд юристів експертів, яких очолював видатний знавець міжнародного права Борис Нольде.¹¹ Це був прояв згадуваної тактики гальмування, яку часто використовували політики Петрограда. Затягування розгляду цієї вимоги було лише частиною добре спланованої гри, фінал якої міг бути легко передбачений: питання автономії України та інших національностей, як оголосила комісія Нольде, могло бути вирішено лише майбутніми Установчими Зборами.¹² Намагаючись ствердитись після недавньої кризи, Тимчасовий уряд поставив під сумнів правоспроможність Ради виступати від імені українського народу, а новий військовий міністр Олександр Керенський заборонив скликання другого Всеукраїнського військового з'їзду, запланованого на червень.¹³

Молоді, політично недосвічені, деякі з незакінченою академічною освітою, лідери українських соціалістичних партій, що домінували в Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті, могли справді вірити, що угода з Тимчасовим урядом щодо федерації буде можливою, і Винниченко, голова української делегації до Петрограда, безперечно, щиро вів переговори для досягнення компромісу як з представниками Петроградської ради, так і з членами Тимчасового уряду. Голова УЦР Михайло Грушевський, не мав особливих ілюзій щодо поведінки та рішення уряду. Неприйняття Петроградом українських вимог навіть не було несподіванкою для стратега українського суверенітету. Ця відмова давала Центральній Раді можливість виправдати відважні та практичні кроки, які вона мала, як він вважав, далі зробити у напрямі до незалежності.

На негативне ставлення уряду до своїх вимог та заборону другого Всеукраїнського військового з'їзду УЦР відповіла рішучим наміром до проголошення автономії України у своєму Першому

Універсалі.¹⁴ Вищезгадана юридична Комісія Тимчасового уряду назвала цей документ “актом відкритого повстання, що наражає на небезпеку державну єдність Росії”,¹⁵ а партійний друкований орган кадетів газ. “Речь” інтерпретувала цю декларацію як фактичне відокремлення України від Росії.¹⁶

Проголошення Універсалу стало великою резонансною подією тому, що Центральна Рада отримала не тільки захоплену підтримку від різних українських конгресів і маніфестацій, які відбувались у Києві і інших містах по всій Україні, але і від Всеросійського з'їзду робітничих і солдатських депутатів у Петрограді.¹⁷ Цей факт не могли не враховувати досвідчені політики. Саме це змусило Тимчасовий уряд відправити до Києва офіційну делегацію для переговорів з УЦР наприкінці червня. Тим часом позиції кадетів у російській столиці значно ослабли не лише з відставкою Мілюкова, але і у зв'язку зі зростаючою силою Петроградської ради. До того ж, активний учасник подій, міністр і один з лідерів партії меншовиків, Іраклій Церетелі, засвідчив, що “кадетські міністри не наважувалися заперечувати проти відправлення делегації, бо громадська думка була надзвичайно стурбована зростаючим конфліктом у прифронтовій зоні з тридцятимільйонним українським населенням. Але кадетські міністри висловлювалися проти будь-яких суттєвих поступок Раді, підкреслюючи, що Рада є приватною організацією, яка не отримала санкції регулярного народного голосування.

Ми їм відповідали, що посилення на відсутність народного голосування мала сенс до того часу, поки ставлення українського населення до Ради і до її вимог було нев'язним. Але одностаїна підтримка Ради українським народом зобов'язувала уряд рахуватися з нею як з виразницею волі українського населення. Більшість в уряді поділяло цю точку зору”.¹⁸

Отже, думка загалу, а також тактика більшовиків спрямована на підриг центральної влади, безперечно зіграли важливу роль у рішенні Тимчасового уряду порозумітися з українцями.¹⁹

У цьому контексті лише мимохідь звернімося до добре відомого факту, що засвідчений у великій кількості літератури про російську і українську революції, а саме, що угода укладена в Києві між делегацією Тимчасового уряду і українцями – угода, яка визнала національно-територіальну автономію України, спри-

чинила нову урядову кризу в Петрограді і вихід міністрів-кадетів у відставку. На думку кадетів, в Київ взагалі не потрібно було посылати урядову делегацію, а лише неофіційну, або застосувати проти Ради збройну силу.²⁰

Кадети засудили угоду з українцями, вказуючи, що вона була укладена незрілими, недосвідченими, революційними ентузіастами Тимчасового уряду: молодим, з доволі пасивною вдачею, міністром іноземних справ Михайлом Терещенком, міністром пошт і телеграфів, меншовиком Іраклієм Церетелі, міністром військових справ, трудовиком за партійною ознакою Олександром Керенським. На думку барона Бориса Нольде, російські представники виявилися непідготовленими, щоб мати справу з витонченими політичними маневрами Михайла Грушевського.²¹

Наступні намагання Тимчасового уряду в липні і серпні зменшити межу автономії України та урізати повноваження Генерального Секретаріату, суттєво не змінили напрямок діяльності Ради. Як вказував Володимир Винниченко у “Відродженні нації”, ці зусилля лише посилили активність українських діячів в тих губерніях, які Петроград вирішив вилучити із-під юрисдикції Генерального Секретаріату.²² На думку лідерів Центральної Ради, важливим був той факт, що російський уряд визнав національний принцип головним у адміністративному поділі держави. Це визнання дійсно допомогло залагодити відносини між Радою і національними меншостями, забезпечити подальше співробітництво між ними у закладанні підвалин Української державності.²³

Стосунки між Києвом і Петроградом не покращалися з виходом кадетів з Тимчасового Уряду. Це могло бути передбаченням, того, що розуміння Олександром Керенським національного питання відзеркалювало спрощений підхід до цієї проблеми російських соціалістів. Нерозуміння цього делікатного питання виявилися у виступі прем'єра на відкритті Державної наради в Москві в кінці серпня. У своїй промові він відніс небажання до співпраці з боку національних меншин на рахунок “підозрілості і ненависті до старого режиму”, які збереглися у ставленні до нового уряду, і саме тому, образи українців прем'єр-міністр хотів видати лише за наслідок звичайного “непорозуміння”. Але російський прем'єр сам же і вплинув на загострення цих “непорозумінь”, нетактовно натякнувши на іноземні фонди, які начебто використовували ук-

раїнці. Згадка про це підняла величезну хвилю обурення у Києві.²⁴

Загострення відносин між Києвом і Петроградом дозволило Центральній Раді посилити свою позицію заявою про скликання в недалекому майбутньому у Києві Установчих Зборів. Жорстка опозиція як з боку меншостей в Україні, так і з боку петроградської влади щодо скликання Установчих Зборів, цілком виправдала обережність Грушевського на початкових стадіях революції. Представники кадетів у Центральній Раді гнівно засудили скликання Українських Установчих Зборів як безпосереднє прагнення українцями незалежності і вийшли із складу УЦР.²⁵ Тимчасовий уряд заяву про скликання Українських Установчих Зборів розцінив як загрозу безпеці державної єдності Росії,²⁶ відреагував на це призначенням судового розслідування.

Соціалісти в Петрограді лише тепер усвідомили, що їхні політично більш досвідчені колеги з ліберального табору знали ще в березні 1917 року, що курс Української Центральної Ради, керованої владною рукою Грушевського, неминуче вів до незалежності. Поспішні заходи, вжиті Петроградом в кінці жовтня, наприклад, призначення кївським комісаром, меншовика Костянтина Василенка або офіційний виклик Винниченка до Петрограда, вказували на те, що тепер центральна влада була готова застосувати силу, що кадети радили зробити ще весною. Гучний конфлікт між Генеральним Секретаріатом і Російською владою не розгорівся лише тому, що Тимчасовий уряд був повалений більшовицькою силою.

На основі цього огляду у стосунках Тимчасового уряду і Української Центральної Ради, можна виділити два періоди: перший, між березнем і початком липня 1917 року, коли Петроградський уряд був в руках російських лібералів, і другий – останні чотири місяці перед приходом більшовиків, протягом яких при владі були соціалісти. Головною метою уряду в обидва ці періоди, хоч і з незначними відмінностями, було збереження державної і територіальної єдності Росії. Добре обізнані з історією російські ліберали, слідкуючи за розвитком політичних подій, чого дійсно бракувало соціалістам, знали, що з падінням царської династії непорушність територіальної єдності держави можна було зберегти лише недопустивши визнання національно-територіальної автономії

неросійських народів. Але, щоб не загострювати напружених стосунків з національними політичними силами, вони були готові, на відміну від власної позиції перед революцією, формально визнати автономію, але лише при умові, що ніяких реальних заходів для її встановлення до скликання Всеросійських Установчих Зборів не буде вжито.

Для Олександра Керенського і членів його соціалістичного кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів в ході революції, вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на вивільнення з-під влади царизму, яка вщухне як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії. І те, що єдність “уявної спільноти” трудящих мас немінуче стане сильнішою, ніж застаріла прихильність до національних традицій, сприймалося ними без жодних сумнівів. Навіть менш наївні лідери більшовиків були непохитно в цьому переконанні. Так, протягом польсько-російської війни 1920 року Ленін дивувався, що польські селяни і робітники не допомагали червоній армії, а захищали своїх польських землевласників, полонили і вбивали російських вояків, які прийшли, щоб “визволити” їх.²⁷ Таким чином, в ході революції соціалісти не передбачали ніякої небезпеки для державної єдності Росії у визнанні автономії для національних меншин. Вони були твердо переконані, що це має бути лише другорядне супутнє явище на шляху до соціалізму.

Те, що деякі меншості можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого бажання вони розглядали як підступну інтригу ворогів: це пояснювало їхню готовність застосувати збройну силу кожного разу, коли з'являлися такі нахили. Такий спрощений, виключно теоретичний підхід до національного питання перешкоджав їм зрозуміти проблеми, що постали перед центральною владою. Можливо, що, більше ніж ідеологія, затьмарювала вірне сприйняття реальності Керенським і російськими соціалістами їхня прихована, чи, навіть, неусвідомлювана гордість своїм російством (своєю належністю до російської нації). У моїх дискусіях з національного питання з колишнім російським прем'єр-міністром у 1966 році, майже через п'ятдесят років після революції, можна було помітити, як важко було для Керенського зрозуміти, чому будь-яка колишня частина імперії не бажала бути російською!

Свобода націй, в його розумінні, означала кінець дискримінації, тобто можливість для будь-кого стати росіянином.

Кадети продовжували вперто дотримуватись принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли вони тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху.²⁸ Своєю позицією у цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферіях.

Таким чином, цей успіх і наступні сімдесят років радянського централізму, що привели до русифікації значної частини неросіян, створили принцип уніфікації, який не зник, навіть, після падіння радянського режиму. Так, щонайменше, одне з прагнень кадетів – зберегти домінуючі позиції російської культури, як з'єднуючої сили імперії – було реалізоване.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше ніж Тимчасовий уряд, але основи державності, які вона встигла закласти, виявилися такими стійкими, що пережили війни, вторгнення, окупації і сімдесят років радянського режиму. Повторну появу української держави неможливо уявити без конструктивної роботи Центральної Ради. Отже, і зараз її досягнення у державному будівництві виглядають незаперечним успіхом. Цінність історії, на відміну від споріднених соціологічних дисциплін, полягає в тому, що вона може оцінити успіх з перспективи століть і відрізнити з більшою точністю істинне досягнення від піррової перемоги. Як і Центральна Рада, так і Тимчасовий уряд, хоча і частково, але мали успіх у досягненні своєї мети.

II. Білий рух на чолі з генералом Антоном Денікіним і гетьманський режим Павла Скоропадського: союзники чи вороги?

Якщо оцінювати події за логікою виключно антибільшовицької боротьби, то виявиться, що протягом критичного 1918 року не було непереборних перешкод на шляху до співпраці між двома помірно консервативними, але твердо антикомуністичними центрами на території колишньої Російської імперії: режимом гетьмана Павла Скоропадського і головною твердинею білого руху – Добровольчою армією. В громадській думці побутувало припущення або щонайменше мовчазне визнання деякого співробітництва та існування дружніх стосунків між Павлом Скоропадським і ліде-

ром білого руху генералом Антоном Денікіним. Ця думка стала такою поширеною протягом 1918 року що, як буде показано нижче, білий уряд визнав за потрібне публічно пояснити своє ставлення до України і зробив це з єдиним наміром категорично заперечити будь-які зв'язки з гетьманом Скоропадським.

На чому будувалося таке помилкове припущення про природу відносин між двома режимами та їх лідерами? Насамперед, гетьман Павло Скоропадський і генерал Антон Денікін були досить поважними фігурами у російському військовому істеблішменті протягом Першої світової війни. По-друге, обидва були обурені хаосом, що творився на фронті під впливом революції 1917 року, і активно намагалися запобігти стрімкому розпаду армії.²⁹ По-третє, один і другий покладалися на поради політичних діячів, які перед революцією мали подібні погляди. Все це виглядало відмінними умовами для союзу, якщо не взяти до уваги національний фактор. Однак, як протягом періоду Тимчасового уряду, так і протягом російської громадянської війни, головною причиною напруженості і тривоги був посилений російський націоналізм: намагання з боку білих лідерів за будь-яку ціну зберегти “єдину і неподільну Росію”. Цей огляд політики білого руху щодо українського Гетьманату зосереджений на постаті Денікіна, зважаючи на той факт, що засновники білого руху – генерали Л.Корнілов та М.Алексеев – більше не грали у драмі, яка розгорнулася протягом цього періоду: Л.Корнілов загинув у березні 1918 року, а смертельно хворий М.Алексеев лише формально очолював білий рух і помер 25 вересня 1918 року. Інші білі центри були або слабкі, або дуже далеко розташовані, щоб суттєво впливати на події в Україні.

Якщо з перспективи їхньої політичної і економічної мети гетьманат і Добровольча армія розглядаються як помірно консервативні анклавні періоду радикальних експериментів, то “помірний консерватизм” білих, без сумніву, знаходився значно лівіше від політичного курсу гетьмана Скоропадського. Добровольча армія визнала чинність законодавства, встановленого Тимчасовим урядом, і подібно останньому відмовилася використати монархічний принцип, як державну основу майбутньої Росії. Політично-адміністративний орган Добровольчої армії, відомий як Особлива нарада (Особое совещание), непохитно наполягав на дотриманні принципу “напередневизначеності”, тобто відкладення ухвали го-

ловних політичних рішень, включаючи форму державного устрою, до майбутніх Всеросійських Установчих Зборів. Особлива нарада складалася переважно з членів лівого крила кадетської партії, на той час офіційно відомої як партія народної свободи. Фактично, це був неафішований зв'язок генерала Денікіна з лівими лібералами, такими як Микола Астров, Софія Паніна, Василь Степанов. Цей зв'язок спричинився до закидів консервативних членів всередині білого руху про зачарованість Денікіна кадеатами, його, так би мовити, перебування у "полоні Астрова".³⁰ До того ж, серед військових, найближчим другом лідера білого руху був генерал Іван Романовський, якого за його виразний лівий нахил підозрювали у соціалізмі.³¹

Потрібно не забувати, що засновники і перші лідери білого руху були так само, як і Денікін, пов'язані з російськими лібералами: генерал Алексеев безпосередньо причетний до подій, що призвели до зречення царя, а Корнілов проводив арешт сім'ї Романових. Всі три генерали – вожді білого руху – були невисокого соціального походження, представляли нову еліту армії (російський офіцерський корпус 1917 року на 60–80% складався з різночинців; міщан та селян). Якщо вони і мали різні позиції в деяких питаннях, то їхні погляди не розійшлися кардинально після падіння династії Романових. Привертає увагу те, що з усіх російських генералів, після примусового зречення царя, тільки граф Федір Келлер був готовий використати своїх людей в ім'я монархії і тільки він був готовий скоріше піти у відставку, ніж присягнути Тимчасовому уряду. Відмінності у політичних поглядах між консерваторами, подібними Келлеру, і засновниками Добровольчої армії мають вагоме значення для розуміння даної теми. Велика кількість непорозумінь про цей період виникла через той факт, що білі розглядаються як монолітна опора монархізму, але насправді це був фрагментарний рух з двома найбільш важливими центрами: Добровольчою армією і урядом в Омську на чолі з адміралом Олександром Колчаком, які знаходились під впливом російських лібералів. А.Денікін наполовину був поляком (його мати бідна польська швачка з-під Варшави³²), вільно володів польською мовою, але ідентифікував себе зі своїм батьком, колишнім миколаївським солдатом, який дослужився до майорського чину, а через батька – з російською армією і державою. Зрештою тільки

завдяки своїй кар'єрі російського офіцера він став вельми шановною особою.

Скоропадський, навпаки, належав до привілейованої аристократичної верстви населення. Не лише його кар'єра царського офіцера, але і багатство та виховання сприяли його славі. На додаток до матеріального достатку він мав ім'я, яке поважали, як видно з його автобіографії, як українські, так і польські офіцери протягом революції.³³ Як добре освічена людина він виступав за зміни, повільні, поступові реформи, засновані на традиціях і звичаях, згідно ідеям помірною консерватизму Едмунда Бурке. Така система поглядів була відображена в конституції Гетьманату – “Законах про Тимчасовий державний устрій України”, і в політиці українського гетьманського уряду.

Слід зазначити, що подібно Особливій нараді при Добровольчій армії, уряд Української держави також включав ряд видатних конституційних демократів, між ними, міністра освіти – Миколу Василенка, міністра внутрішніх справ – Ігоря Кістяковського та інших. Вони різнилися від своїх ліберальних колег у білому русі насамперед дещо консервативнішими політичними поглядами, а по-друге, своїм українським походженням. Перший фактор вплинув на їхнє схвалення як внутрішньої програми гетьмана, так і зовнішньої (тобто пронимецької) орієнтації. Другий фактор – українське походження – схилив їх до ідеї української державності чи у формі федерації, чи навіть незалежності, ідеї, з якою а ні один кадет російського походження в уряді Денікіна не зміг би погодитись, навіть якщо де-хто з них, подібно Павлу Мілюкову і барону Борису Нольде, ладен був визнати німецьку орієнтацію.³⁴

Зайняття кадетами-українцями постів в гетьманському уряді і наступне схвалення київським обласним кадетським з'їздом співробітництва зі Скоропадським, привело до розколу всередині конституційно-демократичної партії. Центральні партійні органи і менша частина київської організації партії засудили діяльність українських колег.³⁵

Невелика група київських кадетів в знак протесту приєдналася до Національного центру, нової організації, що виникла з наміром поширити ідею відданості Антанті і курсу Добровольчої армії. Київське відділення Національного центру взяло на себе два додаткові завдання: по-перше – боротися проти української незалеж-

ності; по-друге – розповсюджувати інформацію між дипломатами Антанти про, на їхній погляд, “реальний” стан справ в Україні.³⁶ Відповідно до матеріалів пропаганди Національного центру стверджувалося, що не існує ніяких засад для існування України як окремої держави, що українці – це не нація, а лише політична партія, а тому ніяких дипломатичних зв'язків з українським урядом не може бути. Коли непідтверджені чутки про переговори між Добровольчою армією і урядом гетьмана почали кружляти по Києву, місцеве відділення Національного центру надіслало попереджувальну ноту до головної квартири білого руху, в якій заявляло: “Із зрадником Скоропадським і очолюваною ним Україною ніякі переговори і угоди недопустимі [...] якщо Добровольча армія визнає Скоропадського і Україну, це приведе до їхнього повного і остаточного визнання. Н[аціональний] Ц[ентр] у Києві вирішив сконцентрувати свої зусилля виключно на боротьбі проти української незалежності”.³⁷ І дійсно, у цей період Центр витратив немало енергії на перешкодження українізації і намаганням Гетьмана скликати український парламент.

Крім Національного центру, в Києві виник ряд нових російських організацій. З них найбільш впливовими були: по-перше, Рада Членів Законодавчих Органів (чотирьох Дум і Державної Ради) на чолі з колишнім царським міністром сільського господарства графом Олексієм Бобринським. Рада складалася з монархістів з проницькими симпатіями. Також об'єдналися представники промисловості, торгівлі та фінансів у товариство краще відоме як Протофіс. Обидві організації підтримували гетьмана. Відомий член Протофіса, а також кадет Сергій Гутник був міністром торгівлі та промисловості в уряді Української держави.³⁸

Не важко зрозуміти готовність деяких неукраїнських землевласників, підприємців і фінансистів, а також окремих ультраконсервативних російських монархістів показати свою мовчазну або активну підтримку урядуванню П.Скоропадського тому, що хоч, з одного боку, гетьман виступав під гаслом незалежності України, але з іншого, – відновлював економічні засади, на яких базувався старий режим. Гетьман робив кроки, на які ніякий інший політичний центр на території колишньої імперії в той час не був здатний. Для членів об'єднань, так званого правого центру, економічні інтереси передували національним, і, навіть якщо деякі з них бу-

ли розлючені і роздратовані стрімкою ходою українізації, вони були готові терпіти політику українізації, якщо забезпечувалася реставрація їх бази. Деякі з них, безумовно, розглядали українізацію як тимчасове явище, яке буде скасоване після відновлення порядку. Їхніми головними противниками були більшовики та інші радикальні групи, включаючи українських соціалістів. Якщо поширення хаосу було б затримане за допомогою Німеччини чи незалежного, але консервативного Українського уряду, вони могли б пожертвувати принципом територіальної єдності Росії.

Ні одне з цих пояснень та виправдань не здавалися задовільними і справедливими для керівництва Добровольчої армії та її прихильників у Києві. Білі лідери не відчували нічого крім презирства до так званого інтернаціоналізму великих землевласників та Протофісу, як і до германofільства. Ці дві тенденції, на думку Денікіна, були зрадою у чистому вигляді.³⁹ У колах Добровольчої армії цих реакціонерів-росіян не випадково називали “правими більшовиками”, маніпуляторами, які, на думку Денікіна, були “максималістами щодо їхньої класової мети і інтернаціоналістами у способі її досягнення”.⁴⁰ Таким чином, в очах прихильників білої ідеї всі прогетьманські росіяни у Києві були зрадниками, через те, що вони підтримували ідею співробітництва з німцями та брали участь у становленні української державності.

З нижческазаного стане цілком очевидним, що останнє розглядалося як значно вагоміша провина, ніж німецька орієнтація. Відомо, що Денікін визнавав можливим підтримувати добрі стосунки з донським козацтвом, незважаючи на його відкрите германofільство, лише тому, що козаки виступали непохитними захисниками територіальної єдності Росії. Слід зазначити, що саме отаман Донського козацтва Петро Краснов постачав Добровольчу армію на той час озброєнням і обладнанням, яке переправлялося німцями до Новочеркаська з України. З характерним сарказмом і літературною майстерністю, Краснов описав цю угоду в своїх спогадах так: “Це – я, донський отаман беру своїми брудними руками німецькі набої, обмиваю їх в ясних водах Тихого Дону і передаю їх чистенькими Добровольчій Армії”.⁴¹ Ніяка допомога такого роду від Скоропадського не могла бути прийнята Денікіним. У прокламації Добровольчої армії, яка згадувалася на початку статті під заголовком “Краткая записка истории взаимоотношений Доб-

ровольчеської армії с Україною”, підтвердження визнання української державності визначалося як головний бар’єр до будь-якого політичного або військового співробітництва: “Добровольча армія поставила перед собою завдання відновлення єдиної і неподільної Росії у межах її колишніх кордонів (за винятком етнографічної Польщі) через визволення Росії від більшовиків і через вільне об’єднання її роз’єднаних регіонів в одну державу. Таким чином, всі зусилля деяких людей і партій внести розбрат між росіянами або відокремити той чи інший регіон, розглядаються як зрада. Через це основне положення, Добровольчу армію не визнавав як законну владу в Малоросії уряд Гетьмана Скоропадського, який скористався підтримкою іноземної сили, ворожої Росії, для створення незалежної української держави”.⁴²

Тут слід звернути увагу на те, що гетьманський уряд насправді ніколи не виявляв ворожості до Добровольчої армії. Скоропадський, наприклад, вів досить доброзичливе, приватне листування з генералом Алексєєвим в надії на встановлення хоча б напівофіційних контактів з Добровольчою армією.⁴³ Його уряд не перешкоджав діяльності неофіційного Білого бюро у Києві, яке очолював генерал Ломновський. Коли, протягом літа 1918 року, два офіцери Добровольчої армії, полковники Ряснянський та Лопуховський були затримані у Києві – останній звинувачувався у шпигунстві, – Денікін надіслав ноту до Скоропадського на їхній захист, але звісно без звернення до гетьмана як до голови держави. Скоропадський, звичайно ображений, не дав відповіді, але затриманих офіцерів незабаром звільнили.⁴⁴ Само собою зрозуміло, що в інтересах українського уряду було бути в добрих стосунках з усіма антибільшовицькими центрами, як то з Доном, Кубанню, і ця обставина відбилася у спробах встановити подібні зв’язки з добровольцями.

Спільні зусилля цих центрів стали невідкладною необхідністю, коли у жовтні стало зрозуміло, що Четверний союз програв війну. Під тиском подій гетьман організував неофіційну зустріч з представником київського Добровольчого центру, полковником Нейміроком. На цій зустрічі – першій і єдиній такого роду – гетьман почав розмову з вислову здивування, що, не зважаючи на безперечну готовність його уряду до встановлення контактів, навіть формальної відповіді від командування Добровольчої армії так і не поступило. Вважаючи, що насамперед орієнтація України

на Німеччину була причиною відчуженості Добровольчої армії, гетьман дав слово честі, що ніяка угода не зв'язувала його з Берліном і, що він твердо відмежувався від Австрії. Щодо українського питання гетьман запевнив: він бачить майбутнє України разом з Росією, але наголосивши: “Україна повинна увійти [в цей союз] як рівна з рівною на умовах федерації”.⁴⁵ Далі він пояснював, що незалежність України у боротьбі проти більшовизму мала б підтримувати національний дух українців. До того ж, він сміливо заявив, що час Петербурга видавати накази минув. Наприкінці зустрічі гетьман знову повернувся до питання німецької орієнтації гетьманату і пояснив, що переворот здійснений німцями проти Ради у квітні 1918 року був спланований ним (гетьманом) ще раніше, що він сам робив подібну пропозицію союзникам, особисто говорив про цю справу з генералом Табуї.⁴⁶

Зрозуміло, що ця зустріч між представником Добровольчої армії і головою Української держави, не могла мати і не дала ніяких позитивних зрушень, через те, що позиція гетьмана у питанні суверенітету України і її рівноправного статусу в майбутній Росії, була неприйнятна для Добровольчої армії. Лише через місяць Особлива нарада виявила ознаки готовності встановити контакти з Києвом, це вже було після проголошення декларації від 14 листопада про федерацію і призначення нового проросійського кабінету. У першому офіційному листі до міністра іноземних справ України Георгія Афанасьєва голова Особливої наради генерал Драгомиров за наказом Денікіна заявив: “Якщо Україна стала на шлях російської державності, необхідно прийти до угоди про створення об'єданого фронту, єдиного командування для боротьби проти більшовиків і єдиного російського представництва на міжнародному [мирному] Конгресі”. Отже, Добровольча армія запропонувала три умови співробітництва: 1. Єдина Росія; 2. Боротьба з більшовиками; 3. Відданість угоді з союзниками і повна відмова від німецької орієнтації.⁴⁷

Співробітництво з українським урядом в даний момент стало можливим тому, що Добровольча армія розглядала події після 14 листопада у Києві (проголошення федерації, призначення росіян на високі урядові посади), як рішення гетьмана схвалити принцип єдиної і неподільної Росії. Через таке хибне розуміння своєї позиції Скоропадський проігнорував цю пропозицію Добровольчої

армії. Його указ про федерацію зовсім не означав готовності української державної влади підпорядкуватись Добровольчій армії або будь-якому іншому російському уряду на території колишньої імперії. Гетьман пропонував створити федерацію за допомогою узгоджених зусиль всіх урядів, що постали на руїнах імперії, на засадах рівності і паритету.

На тому етапі ідея федерації приймалася у Києві, навіть, російськими членами останнього уряду Гетьмана, включаючи і тих, хто не мав ніякого бажання бачити Україну автономною, не кажучи вже про незалежність, але хто розраховував використати Українську державу як основу для консервативної реставрації Росії. Якщо б вона була відновлена, то поступки національній меншості, навіть якщо це було визнання автономії, не мали б особливого значення. Російські монархісти в Києві, неважливо, чи вони були готові підтримати, чи тримались осторонь планів графа Келлера, не були готові визнати верховенство Денікіна, білого лідера, чия політика підтримувала ідею скликання Установчих Зборів, і який вперто протривався підтримці монархічних лозунгів, хоча в його армії було багато промонархічно настроєних офіцерів. З іншого боку, для Денікіна та інших політичних лідерів білого руху будь-яка концесія неросійським державним утворенням розглядалася як небезпечний прецедент, здатний нанести непоправний удар по єдності майбутньої Росії.

Внаслідок цих розбіжностей, уряд Скоропадського замість відповіді на вимоги Добровольчої армії, розіслав 22 листопада звернення, із запрошенням до представників Дону, Кубані, Грузії і Добровольчої армії на конференцію в Київ для обговорення питання узгодженої боротьби проти більшовиків.⁴⁸ Голова Особливої наради генерал Драгоміров, погоджувався на зустріч лише на умовах сформульованих Денікіним. Зокрема зустріч мала відбутись не у Києві, а у Катеринодарі чи Симферополі, білі вимагали щоб грузинський уряд, через свою ворожість Добровольчій армії і Росії, був виключений і з складу учасників.⁴⁹

Уряд гетьмана залишив без уваги ці вимоги: згідно з власним планом він сповістив всі заздалегідь запрошені уряди, що конференція відбудеться 5 грудня у Києві. Але вона так і не була проведена, тому що місто було оточене щільним кільцем військ Директорії, а П.Скоропадський незабаром зрікся влади.

Зі зреченням Скоропадського, слабкі зв'язки між Києвом і Катеринодаром, що з'явилися у другій половині листопада, раптово розірвалися. Навряд чи вони могли перерости в союз, навіть якщо б гетьман подолав повстання Директорії. Від початку громадянської війни Денікін ставився до Скоропадського з підозрою, він добре пам'ятав, що гетьман роком раніше підтримував ідею українізації армії,⁵⁰ (тоді як Денікін був проти цього). У жовтні 1918 року, у конфіденційних переговорах гетьманці непохитно підтримували ідею федерації, в якій Україна повинна була стати рівноправним партнером Росії.⁵¹ Обмін нотами і співробітництво між Добровольчою армією та гетьманатом, очевидно, базувалися на припущенні керманичами Добровольчої армії, що Скоропадський втратив свій вплив у Києві після призначення кабінету Гербея. В будь-якому разі це не означало зміни ставлення до гетьмана і його політичної мети.

Для Денікіна і його оточення, Скоропадський і українці в його уряді, являли так би мовити, *Gente Rutheni natione Rossici* двадцятого століття – тобто “етнічних українців і політичних росіян” освіта і досвід яких сприяли їхній відданості імперській Росії, але, чне традиційне виховання і національні почуття схилили їх до підтримки інтересів України кожного разу, коли з'являлась така можливість. Саме національний фактор більшою мірою, ніж відмінності у думках щодо економічного або соціального порядку або, навіть, у питанні німецької орієнтації, на давав реалізуватися спробам співробітництва між двома урядами.

Що стосується позиції Скоропадського, то він не був достатньо знайомий з нюансами національної політики російських лібералів, як і повністю обізнаний зі ступенем їхнього впливу на Алексеєва та Денікіна. Очевидно, тому гетьман не міг зрозуміти, чому його позиція щодо федерації – підтримана Антантою і деякими російськими консерваторами – також як і його бажання узгодити зусилля у антибільшовицькій боротьбі на засадах рівності, не були прийнятні для білих лідерів і для руху, який вони очолювали.

Правління Скоропадського виявило основну різницю у ставленні до національного питання між правими (монархістами) і лібералами (Добровольчою армією і Національним Центром). Обидві групи стояли на захисті Росії як великої сили. Праві, однак, бажали побачити відновлену Росію за допомогою Німеччини і, навіть, за допомогою новостворених національних урядів, якщо

це і означало деякі територіальні поступки або широку автономію. Консервативні кола були впевнені, що монархія повинна стати об'єднувачою силою у багатонаціональній Росії. Деякі з них, без сумніву, сподівалися, що, як тільки самодержавство буде відновлене, політичні права обіцяні національним урядам можна легко скасувати як невідгідні центру.

Ліберали, з іншого боку, були проти будь-яких поступок національностям і регіональним урядам, навіть, в найскладніші часи Добровольчої армії, перш за все через те, що такі концесії могли створити історичний прецедент і посилити позиції цих урядів на міжнародній арені. Лідери Добровольчої армії і Національного центру наполягали з самого початку – подібно Тимчасовому уряду у 1917 року – що вирішувати таке важливе питання, як майбутній державний устрій Росії, повинні лише Всеросійська Конституанта або Референдум. Насправді це передбачало передусім військову перемогу білої армії, повернення втрачених територій і відновлення колишньої могутності величезної імперії. Лише тоді б Росія була готова обговорювати статус її окремих частин. Таким чином, ліберали непохитно противилися ідеї “федерації знизу”, реставрації Російської держави через узгоджені зусилля всіх її складових, тому що таким чином регіони могли вибороти не лише культурні, але і, за допомогою Антанти, політичні права у ослабленого російського центру.

Шоковані тим, що Росія втратила свою силу, і одержимі захистом її державних інтересів, російські конституційні демократи взялися за реставрацією колишньої імперії у передвоєнних кордонах. Відновлення могутності Росії було неможливим без відновлення російського культурного верховенства у багатонаціональній державі. Російські ліберали невідступно дотримувалися цього принципу без будь-яких вагань або задніх думок, тому що вірили або переконували себе, що російська культурна гегемонія у ліберальній державі буде сприяти підвищенню рівня просвітництва і прогресу всієї імперії.

III. Білий рух і Директорія УНР

Протягом 1918 року Добровольча армія послідовно уникала офіційних контактів з урядами України. Ставлення до них було відверто негативним, не зважаючи на те, чи були вони консервативними чи соціалістичними, виступали за незалежність чи за фе-

дерацію. У той час, як білі сили на момент закінчення світової війни не мали достатньої сили для військового втручання в українські справи, то їхнє керівництво докладало енергійних зусиль, щоб дискредитувати українців в очах дипломатів і військових Антанти. Протягом періоду Центральної Ради вони немилосердно звинувачували українських лідерів як австро-німецьких агентів, які разом з більшовиками були найняті, щоб сприяти розпаду Російської імперії. Згодом і Скоропадський разом з консервативними членами його уряду був зображений опортуністом, який зрадив Росію задля особистих амбіцій і класових інтересів. Директорія на початку свого існування була представлена як союзників більшовиків. Коли ж розгорнулася війна між більшовиками і Директорією, і коли уряд Української Народної Республіки недвозначно проголосив орієнтацію на Антанту, то цей аргумент був відкинутий, а натомість знову почалося підкреслювання безсилля і непевності українського політичного керівництва і армії.

Перспектива реальної допомоги Антанти після кінця світової війни сприяла появі оптимізму в рядах білого руху. Лідери Добровольчої армії були впевнені, що біла Росія має бути єдиним суб'єктом військової підтримки від Франції, Великобританії і Сполучених Штатів, колишніх союзників Росії у війні. Вони були певні, що з допомогою Антанти поширення впливу Добровольчої армії на всю Україну буде лише питанням часу. Саме це оптимістичне чекання сприяло утворенню підготовчої комісії з національного питання з метою вироблення плану управління і контролю над колишніми імперськими землями. Комісія поділялася на секції. Українська, або, як говорили білі, “малоросійська” секція складалася з професорів Новоросійського університету (Одеса) І.Лінниченка і М.Ліапунова. Спеціаліст з аграрних справ професор, А.Білімович і крайній російський націоналіст з Києва О.Савенко також входили до складу комісії. Лівий ліберал С.Степанов і “експерт” в українських справах, колишній редактор “Киевлянина”, в добу громадянської війни, голова секретної розвідувальної організації Добровольчої армії – “Азбука” – В. Шутьгін, наглядали за роботою даної секції.⁵²

Від початку своєї діяльності комісія дотримувалася принципів непорушності передвоєнних кордонів Росії (за винятком Польщі) і реконструкції унітарного стану. Комісія недвозначно відкинула

федерацію, підкреслюючи, що її юридичні засади порушують принцип національної єдності Росії і могли створити небезпечні прецеденти і нездолані проблеми для майбутнього всеросійського керівництва.⁵³ Відмова від федерації на практиці означала заперечення всіх політичних вимог проголошених іншими народами. Найважче завдання, з яким комісія зіткнулася віч-на-віч, було узгодження безкомпромісної позиції щодо національного питання з ліберальними принципами, проголошеними в політичній програмі Добровольчої армії. Вирішення цього питання було особливо важливим, через невідкладну потребу допомоги від Франції, Великобританії, Сполучених Штатів щирих поборників демократії і лібералізму. Зручне розв'язання цієї дилеми було знайдено у заміні національної автономії регіональним самоуправлінням. Стаття 4 політичної програми Добровольчої армії передбачала широку децентралізацію влади через заснування регіональної (обласної) автономії і місцевого самоврядування.⁵⁴ Комісія мала запевнити, що така регіональна автономія спеціально розроблена, щоб ослабити відцентровані сили в колишній багатонаціональній імперії. Одже, критерії, відповідно до яких автономні регіони (області) були розмежовані, розглядалися з інтересів “єдиної і неподільної” Росії.⁵⁵ Для України це означало, що етнічні кордони установлені Центральною Радою і гетьманатом мали бути стерті, а територія – розділена на три окремі автономні області: Київську, Харківську і Новоросійську.⁵⁶

Весною 1919 року народи Північного Кавказу опинилися під владою білих. Стратегія, якої дотримувався ген. Денікін, змусила його перебазувати свою армію в напрямку Царицина і на північний захід – на Україну. Замість того, щоб зосередитися на північно-східному фронті, де добровольці могли з'єднатися з силами адмірала Колчака, який рухався в цей час з Сибіру до центру Росії, Денікін вирішив пересунути ядро Добровольчої армії на чолі з генералом Май-Маєвським на Україну.⁵⁷ Наприкінці літа 1919 року Добровольча армія просуvalася в напрямку Києва.

Напередодні вступу до української столиці, два видатних кадети, голова управління освіти Особливої наради І.Малінін і відомий юрист, проф. Московського університету П.Новгородцев, були уповноважені скласти від імені Денікіна урочисте звернення, яке мало характерну назву: “Обращение главнокомандующего к

населенню Малоросії”.⁵⁸ На кінець серпня 1919 року воно з’явилося на шпальтах газет, що виходили на територіях захоплених білими. Головною метою Добровольчої армії, як проголошувалося у зверненні, була реставрація єдиної Росії, обов’язкова для збереження незалежності країни, для нормального функціонування і повноцінного розвитку її економіки. Вороги Росії, як пояснювалось у документі, бажають ослабити країну і тому підтримують рух, який має на меті відокремити від Росії дев’ять південних губерній і об’єднати їх в Українську державу. “Прагнення відокремити від Росії малоруську гілку руського народу не залишене до сьогодні”, – попереджалося у відозві. “Колишні ставленики німців – Петлюра і його сподвижники, заклавши підвалини для розчленування Росії, продовжують дотепер свою ганебну справу створення самостійної “Української держави” і боротьбу проти відродження Єдиної Росії”. Але цей зрадницький рух, скерований на розділ Росії, пояснювалось у зверненні, повинен бути чітко відмежований від місцевих зусиль, які “надихаються любов’ю до рідного краю, його особливостей, до його старовини і до його місцевої народної мови”. Російська мова оголошувалась державною, вживаною у всіх урядових установах і державних школах. Одночасно для бажаючих гарантувалося використання місцевої “малоросійської” мови в приватних школах, в установах регіонального самоврядування і місцевих судах. Була гарантована повна свобода преси. Тоді, як розподіл України на три окремі області не був згаданий, широка децентралізація і заснування місцевих установ самоуправління були обіцяні.

Звернення адресувалося насамперед до простих селянських мас, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, як вірили білі, досі були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували боротьбі українського руху за незалежність. Білі сподівалися, що обмежені культурні права, обіцяні у зверненні, викличуть довіру селян і нададуть їм ентузіастичну підтримку землевласників.

Цікавим є те, що на час оприлюднення звернення більшовики все ще займали Київ, але вони у ньому згадуються лише мимохідь. Весь пафос відозви спрямований проти Директорії і особливо її лідера Симона Петлюри. Це було обумовлене численними міркуваннями, а зокрема тим, що влітку 1919 року саме Армія УНР, а

не червоні становила найбільшу загрозу на шляху досягнення головної мети білих: єдиної і неподільної Росії. У той час, коли Добровольча армія підходила до Києва зі сходу, сили Директорії стрімко просувалися із заходу, звільняючи Правобережжя від більшовиків. Меморандум був оголошений саме тоді, коли дві армії мали зустрітись.

Ставка Збройних сил Півдня Росії у Катеринодарі, через широку мережу агентів, була забезпечена докладною інформацією щодо боєздатності армії Директорії, роботи українських дипломатів на Заході, настроїв в українському селі.⁵⁹ Згідно інформації від агентів, що перебували між українськими соціал-революціонерами, а ця партія найактивніше співпрацювала з селянами-повстанцями, на Україні діяло близько 250 000 партизан.⁶⁰ Хоч агенти не виявили прямого організаційного зв'язку між селянським повстанським рухом і Директорією, але його можливість не виключалась у зв'язку з прекрасно поставленою агітацією Директорії на селі. Як доказ можна використати один зі звітів, в якому підкреслюється висока організація пропаганди і агітації українців. У звіті попереджалося, що, коли мережа пропаганди Добровольчої армії незабаром не досягне села, то "українці стануть господарями у Києві".⁶¹ Чимале зростання сил Петлюри спостерігалось протягом літа-осені 1919 року. У цей час сили армії УНР, за даними розвідки Денікіна, становили від 45 000 до 120 000 чол.⁶²

Ця зростаюча могутність армії Петлюри дуже турбувала Денікіна, особливо тому, що в цей час він довідався, що білий рух всупереч його сподіванням не буде єдиним одержувачем допомоги від Антанти. Франція і Великобританія почали виявляти значний інтерес до Директорії. Тому в переговорах з представниками військових місій держав Антанти Денікін з усіх сил намагався занизити боєздатність армії УНР, змальовуючи її слабкою, ненадійною, ізольованою. Постійні твердження Денікіна про безсилля Петлюри змусили двох військових представників Великобританії, які відвідували Ставку Добровольчої армії, повідомити, що Денікін слабо інформований про військову силу Директорії. "Петлюра набагато сильніший, ніж він [Денікін] собі уявляє", підкреслювали англійські агенти.⁶³ Відповідно до французьких джерел інформації, Українська армія мала приблизно 55 000 регулярного війська.⁶⁴

Під враженням військових успіхів Директорії влітку 1919 року, Великобританія і Франція посилили свої зусилля в антибільшовицькій боротьбі. Для досягнення успіху вони вбачали необхідним виступити за встановлення дружніх стосунків між Денікіним і Петлюрою. По наказу Клеменсо фактичне виконання завдання “Про налагодження співпраці між Денікіним і Петлюрою”⁶⁵ було доручене генералу Філіпу Петену, французькому військовому представнику в Румунії. Завдяки його зусиллям представниками УНР і білих в Румунії була укладена тимчасова угода. Завдяки їй Добровольча армія змогла вільно увійти в Київ 31 серпня 1919 року, тоді як армія УНР вже володіла містом.⁶⁶

Не будучи обізнаний з реальною силою Української армії, Денікін, прородно, бажав уникнути ворожнечі з Петлюрою за таких критичних обставин для білого руху. У той же час він не збирався створювати постійний військовий альянс з Директорією, на що мали надію лідери Антанти. Незабаром після входження в українську столицю, директиви командуючого Збройними силами Півдня Росії до своїх польових командирів були такі ж непохитні в українському питанні, як і перед київським епізодом: “Добровольчим військам я дав вказівки: самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть або залишатись нейтральними і в цьому випадку негайно скласти зброю і розійтись по домівках: або – повинні приєднатися до нас, визнавши наші гасла одне з яких – широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконують цих умов, то їх слід вважати за таких ворогів, як і більшовики”.⁶⁷

Денікін продовжував стояти на цій безкомпромісній позиції щодо українців, незважаючи на тиск Франції і Великобританії, а також інших центрів білого руху, насамперед адмірала Колчака. Вінстон Черчіль, військовий міністр Великобританії, висловлюючи свою повагу до українського визвольного руху, звертався до Денікіна і закликав його “йти, наскільки це можливо, назустріч українським сепаратистичним тенденціям”⁶⁸, так само і Василь Маклаков, посол Тимчасового уряду у Франції, що неофіційно представляв інтереси Росії у Парижі в 1919 році, також наголошував, що слід уникати конфліктів з українцями.⁶⁹ Постійно зустрічаючи жорстке протистояння у цьому питанні, російський дипломат намагався вплинути на Денікіна через своїх політичних однодумців у ліберальному таборі, через праве крило партії ка-

детів, які були в добрих стосунках з політичними лідерами Добровольчої армії. На початку вересня 1919 року Маклаков надіслав особистий лист через посередництво Арнольда Марголіна, колишнього заступника міністра іноземних справ УНР, до Михайла Челнокова і Федора Родичева з проханням до цих двох надзвичайно впливових кадетів, щоб вони використали свій вплив на Денікіна, з тим, щоб він визнав принаймні деякі вимоги Директорії і пішов на відкриті переговори з Петлюрою.⁷⁰ В своїй відповіді Челноков інформував Маклакова, що союз з Петлюрою або з будь-яким іншим сепаратистським урядом немислимий. Досвід довів, впевнено заявив кадетський політик, що позиція Денікіна в національному питанні є єдино вірною. Зрештою, твердив він, більшовики змогли завдати поразки українцям (у лютому 1918 р.) “виключно через те, що вони підняли прапор “Великої Єдиної і Неподільної Росії”. Челноков далі твердо заявляв, що він і Родичев були впевнені в тому, що “Денікін під впливом Астрова, Федорова, Чебушева і Челіщева [всі члени партії кадетів] знайде спосіб надати хохлам право використовувати їхню мову, засновувати національні школи, театр, народні колективи і т.ін., тобто надати їм право на культурне самовизначення”.⁷¹

Однак образливі епітети були зарезервовані не лише для українців. Російський ліберал був не задоволений не тільки пропозиціями Маклакова щодо української проблеми, але також і вибором посередника в особі єврея Арнольда Марголіна, колишнього дипломата УНР, відомого в дореволюційній Росії юриста. Саме про нього Челноков писав: “Я особисто хочу порадити вам, що переговори повинні вестися особами, які щонайменше схожі на малоросів, а не петербурзькими юристами чи лікарями галичанами, або московськими чи то єврейськими крамарями, що захоплені лише здобуттям міністерських портфелів і автомобілів, і які зараз демонструють себе під виглядом “українців”.⁷²

На початку вересня, тиск на керівництво Добровольчої армії щодо співпраці з антибільшовицькими українськими силами посилювався з несподіваної сторони: від адмірала Колчака, якому за наполяганням Антанти Денікін номінально підлягав з червня 1919 року У телеграмі до Денікіна Колчак сповіщав, що він був обізнаний зі шкідливою природою сепаратистської діяльності Петлюри, але радив, що “в даний момент, коли мета нашої роботи сполучи-

ти всі елементи, здатні допомогти у боротьбі проти більшовиків, є бажаним встановити співробітництво на місцях, що ніяким чином не визначає наперед майбутню структуру Росії”.⁷³ Колчак пропонував прокласти демаркаційну лінію між зонами дій Добровольчої армії і сил Петлюри у відповідності до фактично контрольованих арміями територій. Отже, вимоги Петлюри до територій окупованих Добровольчою армією не повинні бути визнані, зазначав Колчак, але і добровольці не повинні намагатися зайняти міста, які знаходяться в руках Петлюри. Така політика, пояснював Колчак, повинна отримати підтримку Антанти, а разом з тим не порушить принцип єдності Росії.⁷⁴ Російський адмірал в Омську, так само як і посол Маклаков у далекому Парижі, був відмежований від зростаючого російського націоналізму, який все більше охоплював території, що відокремилися з розпадом імперії. І Колчаку, і Маклакову було важко зрозуміти упертість у національному питанні найближчого оточення Денікіна, особливо, коли військова стратегія сама собою диктувала співробітництво з українцями.

Ніяка кількість переконань і жодна спроба тиску не могла вплинути на Денікіна. У переговорах з емісарами Великобританії він продовжував наголошувати, що Великобританія і Франція повинні перестати надавати підтримку українцям і категорично заявити Петлюрі, що він більше ніколи не отримає від них допомогу.⁷⁵ Український лідер, як твердив Денікін, це шовініст і безпринципний опортуніст, з румунською підтримкою, німецькими грошима і ореолом важливості, що з'явився лише завдяки французькому визнанню, зібрав в одному куті України щось трохи більше, ніж натопів. Денікін вимагав, що заради миру в Європі рух Петлюри ні в якому разі не повинен підтримуватися чи заохочуватися.⁷⁶

Але у своїй відповіді як до Колчака, так і до Маклакова, Денікін, однак, не намагався зганьбити або звести наклеп на Петлюру. Він не ставив наголосів ні на “безсиллі”, ні на “опортунізмі” українського руху. Його пояснення небажання союзу з Петлюрою було чітким і ясними: “Щодо співробітництва з українцями, ніякої угоди з нашого боку з ними не може бути. Визнати Петлюру і піти на співробітництво з ним означало б визнати розподіл Росії”.⁷⁷

Як було вказано вище, найнижча цифра чисельності загонів Директорії, за донесеннями розвідки Добровольчої армії, складала 45 000. Разом з новою інформацією щодо прямих зв'язків між Дирек-

торією і селянськими повстаннями, які відбувалися восени 1919 року⁷⁸, це зробило українців силою, з якою слід було рахуватися. Але Денікін не надто переймався цією зростаючою загрозою з України, значною мірою через те, що був вже впевнений, що зусилля його агентів ослабити Українську Армію зсередини шляхом відлучення від неї Української Галицької Армії увінчаються успіхом.⁷⁹

Всі донесення білої розвідки, байдуже як вони змальовували боєздатність українців, звертали увагу на дисципліну і відмінну підготовку частин УГА. Між тим, підкреслювалася наявність серйозного внутрішнього тертя між двома частинами української армії, яке корінилося у підозрах галичан, що Петлюра може пожертвувати їхньою батьківщиною – Східною Галичиною задля угоди з Польщею. На вересень 1919 року чуток навколо такого союзу ставало все більше⁸⁰, саме в цей момент Денікін і вирішив відлучити Петлюру без його найкращих вояків. Накази встановлювати “дружні стосунки з галичанами з метою відокремити їх від Петлюри”⁸¹ були направлені відразу до польових командирів Добровольчої армії в Україні. Цей непередбачений крок був зроблений лише після тривалих роздумів в ставці Збройних Сил Півдня Росії, де галичан завжди розглядали як закоренілих русофобів. Тому угоду з галичанами, незважаючи на її користь з військової точки зору, у білій армії сприйняли з емоційним роздратуванням політично небезпечною. Василь Шулгін намагався використати весь свій вплив, щоб запобігти цій угоді, і коли її було укладено, він побачив в цьому договорі підступний “німецький план, спрямований на загострення стосунків між Росією і Польщею”.⁸² Подібні побоювання були висловлені і генералом Геруа, представником білих у Бухаресті, який попереджав Денікіна, що союз з галичанами може серйозно загострити стосунки білого руху з Польщею.⁸³

Навіть якщо спочатку Денікін і розглядав ці попередження серйозно, та одразу, як тільки новина про фактичне перемир'я між Польщею і більшовиками досягла Катеринодара на початку листопада 1919 року⁸⁴, головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії наказав, щоб угода з УГА була укладена якнайшвидше.

Від галичан Денікін не вимагав ні прийняття гасла Добровольчої армії про неподільну Росію, ні входження до складу його армії, тобто тих вимог, які категорично ставилися Директорії. Відповідно до угоди, укладеної у листопаді 1919 року, УГА визнавала Денікіна головнокомандуючим, але мала власну автономію, на чолі з диктатором ЗУНР, Євгеном Петрушевичем, зберігала право направляти і контролювати внутрішнє своє життя. Політичні відносини між урядом Галичини і Добровольчою армією, також як і доля Східної Галичини, мали бути вирішені в близькому майбутньому шляхом переговорів. УГА була надана гарантія, що її не будуть використовувати проти військ Петлюри.⁸⁵

Угода з УГА найбільше була вигідна для Денікіна з військового боку. Без галичан Петлюра ледве міг витримати напади як більшовиків, так і добровольців, але ця угода жодним чином не вплинула на головні засади білого руху. Галичани, хоча і воювали за спільну з Петлюрою мету – незалежну Україну, але представляли іншу політичну категорію, відмінну від решти Української Армії. Східна Галичина, населена українцями, ніколи не була частиною Російської імперії. Хоча Росія і мала на меті анексію цієї території, та все ж таки Добровольча армія прагнула головним чином реставрації територіальної єдності Росії в традиційних межах. Тимчасове визнання уряду ЗУНР на чолі з Петрушевичем і військовий союз з УГА не порушували принцип територіальної цілісності Росії.

Лідери Директорії зазначали, що дезертирство УГА відбулося саме в той час, коли відповідно до плану дій Генерального штабу, українські вояки мали добрий шанс оточити і знищити Добровольчу армію.⁸⁶ Після відходу галичан українська армія ніколи повністю не відновилася. Незабаром Генеральний штаб армії УНР змушений був видати наказ про закриття регулярного фронту і створити загін для повстанських дій в тилу Денікіна на чолі з ген. М.Омельяновичем-Павленком. На початку грудня Петлюра виїхав до Варшави, де з кінця літа 1919 року готувався ґрунт для угоди з Пілсудським.

На середину осені, ще до сепаратної угоди УГА, Петлюра був категорично проти будь-яких форм замирення з білими. По-перше, український лідер знав, що звірства, які чинилися білими проти українців в Одесі і Києві, настільки обурили українців, що

“тепер вони навіть і чути не хочуть про угоду з москалями”⁸⁷. а, по-друге, українські соціал-революціонери, найбільша за чисельністю партія в Україні, загрожували об'єднатися з більшовиками, якщо буде укладена угода з Денікіним.⁸⁸

28 жовтня, у листі до Жана Пелісіє, відомого французького журналіста і свого особистого друга, голова Директорії апелював до французів з метою схилити їхній уряд до підтримки українського руху, привернути увагу до того факту, що генерал Денікін, замість того, щоб воювати з більшовиками, повернув проти українців артилерію і гвинтівки, які він отримав від Антанти. Добровольча армія зазначав Петлюра, використовує ті ж методи терору, що і більшовики щодо українців, і тим самим вона грає на руку більшовикам.⁸⁹

На той час Франція відмовилася від інтервенції в Росію і вирішила зосередитися на допомозі Польщі та іншим регіонам на західних кордонах Росії “для того, щоб зупинити російську повинь і стримати Німеччину”.⁹⁰ Прем'єр-міністр Великобританії Лойд Джордж також виступив за припинення допомоги білій армії. Він відверто почав сумніватися чи дійсно “єдина і неподільна” Росія, якої так прагнули білі, була в інтересах його країни.⁹¹ У приватних бесідах він визнавав, що був за розчленування Росії і визнання держав, що входили до її складу.⁹²

Небезпека припинення допомоги від Антанти і можливість польсько-українського союзу який з'явився на російському горизонті, був важким ударом для білого руху. Перебуваючи під постійними атаками більшовиків на Лівобережній Україні і на Східній Волині, несучи великі втрати від нападів селянських повстанських загонів і партизан Омеляновича-Павленко у тилу, добровольці були змушені відступати у напрямі до їхньої чорноморської бази у Новоросійську взимку 1919--1920 років.

Денікін згодом визнавав, що Добровольча армія вчинила багато грубих помилок в Україні через своїх ставлеників-адміністраторів, у яких викликали підозріння навіть найменші невинні прояви українства. Між тим він доводив, що загальний напрям політики білих щодо національного руху, а також їхні головні принципи були вірними. Він вважав безглуздом, що російська мова могла бути визнана іноземною у Києві, або в будь-якому іншому регіоні Російської імперії. Українські школи і культурні установи Денікін

розглядав як ворожі політичні інструменти, зброю спрямовану проти Росії і, таким чином, виступав за законну їх ліквідацію. Він знав, що не має значення наскільки широко буде проголошена свобода культурного самовизначення, адже це мало що змінить в Україні, через те, що культурне самовизначення не зможе задовольнити українських самостійників, в той час як федералісти, на його думку, були слабкими і не мали впливу.⁹³

Чого Денікін не зміг визнати, в його спробі виправдати жорстку лінію Добровольчої армії у національному питанні, так це те, що білий рух чинив такий же рішучий опір федерації як і ідеї незалежності.

Опозиція до ідеї федерації яскраво висвітилась у відмові Денікіна від угоди з Директорією або з будь-яким іншим урядом. З численних звітів російських послів і агентів з європейських столиць, з запевнень емісарів Антанти з ставки Збройних сил Півдня Росії Денікін знав, що коли союзники Росії підтримували ідеї автономії для національних меншин, то в той же час вони були проти поділу імперії. Він був впевнений, що зусилля українських самостійників були марними без визнання їх Антантою та її військової допомоги. Союз з Директорією особливо через посередництво Антанти міг би суттєво збільшити кількість прихильників федерації серед українців. Якщо б така угода була укладена, то звичайно, що Україна отримала б спеціальний статус в складі Російської федерації, враховуючи її заслуги у антибільшовицькій боротьбі, але вимога України щодо її незалежності була б відкинута. При таких обставинах федералісти мали всі шанси на успіх, якби вони були підтримані білим рухом.

Для Денікіна і кадетів з Особливої наради, які були головними укладачами національної програми білого руху, федерація, особливо "федерація знизу", за якою кожна складова частина Росії повинна була бути сполучена з центром на засадах рівності, означала перший крок до дезінтеграції Росії. Право кожної національності на вільний культурний розвиток при ліберальному уряді в центрі, рано чи пізно привело б до заміни домінуючої російської культури місцевими культурами, і, таким чином, підірвало б підвалини єдності країни. Це привело б до появи місцевої інтелігенції, яка не була б задоволена лише культурними правами. Саме тому біле керівництво так запекло критикува-

то всіх, хто прилучався до піднесення української освіти і культури, навіть тих, хто протягом періоду гетьманату не визначилися щодо державного статусу України. У одній з статей “Великої Росії”, наприклад, стверджувалось, що українські культурні установи, зокрема, Українська Академія Наук, були засновані “через те, що українці дуже добре розуміли, що якщо у малоросійського народу у складі єдиної російської нації, буде власна культура, то це підготує засади для інших вимог, включаючи і вимогу державної незалежності”.⁹⁴

Денікін і його політичні радники зустрілися лицем до лица з тією ж дилемою, яка спіткала російських лібералів перед і протягом революції і яка продовжує їх непокоїти вже в наші дні, після падіння радянського режиму: бажання створити демократичну і в той же час об'єднану Росію. Білі генерали розглядали захист єдності Росії як святий обов'язок, закріплений військовою присягою, яку вони склали перед революцією. Російські ліберали сприймали це як вагому причину для боротьби в ім'я прогресу. Їхня емоційна прив'язаність до величі Росії – почуття, з яким багато людей стали обізнаними лише протягом революції і громадянської війни, – зробила їх твердими і рішучими в своїй відмові укласти угоду з національними меншинами, навіть коли обставини і здоровий глузд вказували на необхідність співпраці. Щойно пробуджений в огні та бурі революції націоналізм російських лібералів викував з них найбільш послідовних і запальних учасників кампанії боротьби за неподільну Росію.

До кінця командування Денікіна білий рух залишався насамперед поборником єдності Росії. У одній і з своїх останніх інструкцій Особливій нараді в кінці 1919 року Денікін знову зазначив, що відновлення “єдиної і неділимої” Росії було головним завданням Добровольчої Армії⁹⁵. Лише за наступника Денікіна – генерала Врангеля політичне і військове керівництво Добровольчою армією було цілком змінене, і монархісти зі “старої школи державних діячів”, які “не були готові зв'язати свою долю з революцією”, посіли місце лібералів денікінської Особливої наради⁹⁶, боротьба з більшовизмом стала головною метою білого руху. Після цієї зміни стала бажаною і формула федерації, схвалена булимими принаймні теоретично. Але на той час було вже занадто

пізно говорити про будь-яке плідне співробітництво. Профедералістичні течії серед національних меншостей з часом практично перестали існувати.

¹ Національна проблема жваво обговорювалася напередодні Першої світової війни на сторінках ліберального журналу "Русская мысль". Див.: В.И.Жаботинский, Письма о национальностях и областях: Еврейство и его настроения // Русская мысль 1911г., январь; Українець [Богдан Кистяковський] К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Там же, 1911 г., апрель. Струве П.Б. Что такое Россия // Там же, 1911 г., январь; Его же. Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинству// Там же. – 1912г., январь. Більш докладно про Струве див.: R.Pipes. Struve: Liberal on the Right Cambridge: Harvard University Press, 1980.

² Miliukov Poul. N. The Russian Revolution. Vol.1. – The Revolution Divided: Spring 1917. (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1978. – P. 110,123.

³ Ibid. – P. 125.

⁴ Цит. за: Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Т.1. К.–Відень, 1921. – С. 97.

⁵ Miliukov P. Op. cit. – P. 125.

⁶ Більш повний огляд подій між березнем і листопадом 1917 див.: Стойко Володимир. Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий Уряд // "The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution, Taras Hunchack ed. (Harvard University Press, 1977). – С. 33–60; а також: R. Pipes, The Formation of the Soviet Union Cambridge: Harvard University Press, 1964;Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., "Заповіт", 1997. – С. 107–195; Затока О.Б. До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р. // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С. 44–52; Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 6. – С. 43–54.

⁷ Див.: Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. Частина третя. – Варшава, 1934. – С. 339. – С. 339–344.

⁸ Miliukov P. Op. cit. – P. 125.

⁹ Грушевський М. Велика хвиля. – Нова Рада – 1917. – 25 берез.

¹⁰ Грушевський М. Там само.

¹¹ Browder R.P. and Kerensky A.F. (eds.) The Russian Provisional Government, 1917: Documents. Vol.1. – Stanford: Stanford University Press, 1961. – P. 374; В.Винниченко, Відродження нації, Том I. (Київ–Відень: Видавництво Дзвін, 1920). – С. 157. Матеріали роботи комісії див.: Из истории националь-

ной політики Временного Правительства // Красных архив, Т. XXX. Москва, Гос. Изд., 1928. – С. 49–55.

¹² Манилов В. 1917 год на Киевщине: хроника событий. Киев. Гос. Изд. Украинны. 1928. – С. 99.

¹³ Browder R.P. end Kerensky A.F. Op. cit. – Vol.1. – P. 379–380; Саме ця заборона дала Леніну можливість розпочати газетний напад на військового міністра Тимчасового уряду, запитуючи у “Правде” 15 червня 1917 р. “чи таке ставлення до пригноблених націй сумісне з, хоча б найменшими проявами демократії, не кажучи вже про соціалізм”.

¹⁴ Універсал декларував і непохитне право України на автономію і закликав українців самим керувати своїм життям. Згідно цій резолюції, Універсал закликав до проведення виборів до Українських Установчих Зборів. (Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 89; Browder R.P. end Kerensky A.F. Op. cit. Vol.1. –P. 383.

¹⁵ Красный архив. – Т. XXX. – С. 55.

¹⁶ Речь. – 1917. – 14 июня.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.1. – Доба Центральної Радн. – Вид. 2-ге. – Нью-Йорк, “Булава”, 1954. – С. 110. Всеросійський з’їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депу татів рекомендував Тимчасовому Уряду “війти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового краєвого органу та для установлення її переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу”.

¹⁸ Церетели И. Воспоминания о февральской революции. В 2-х т. Т. II (Париж, Mouton et Co., 1963. – С. 133.

¹⁹ Там само. – С.130. На Всеросійському з’їзді робітничих і солдатських депутатів, більшовики запропонували засудити “контрреволюційну і ганебно антидемократичну політику Тимчасового правительства у відношенні до українців: (Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 110.

²⁰ Milukov P. – Op. cit. – P. 231; Дорошенко. – Том I. – С. 110. З огляду на події сучасної історії (у випадку з Чечнею) це не був останній випадок, коли російські ліберали наполягали на застосуванні таких заходів!

²¹ Нольде Б. у газ. “Речь” 20 липня н.ст., 1917 р. цит. за: П.Христюк Вказ. праця. – Т.1. – С. 97.

²² Винниченко В. Вказ. праця. – Т.ІІ. – С. 48–49.

²³ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 139.

²⁴ Browder R.P. end Kerensky A.F. – Op. cit. – Vol. III. – P. 1459–1460.

²⁵ Манилов В. Указ. соч. – С. 287–288; Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т.І. – С. 255–256.

²⁶ Browder R.P. end Kerensky O.F. – Vol.1. – P. 491; Манилов В. Указ соч. – С. 298.

27 Pipes Richard. The Three "Whys" of the Russian Revolution. – New York: Vintage Books, 1997. – P. 71.

28 Щодо ролі кадетів у білому русі див.: Anna Procyk. Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995.

29 Докладний опис подій цього періоду див.: Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Головний редактор Ярослав Пеленський. – К. – Філадельфія, 1995. – С. 77; Деникин А.И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. Париж–Берлин, 1921–1926, особливо корисні у цьому зв'язку т. 1–2.

30 William G Rosenberg. Liberal in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917–1921. Princeton: Princeton University Press, 1974. – P.202–204, 21, 217–218; Моргуліс М.С. Год интервенции. В 2-х т. Берлин, 1923. – Т.1. – С. 170.

31 Денікін А.И. Указ. Соч. – Т.5. – С. 356; Шавельський Георгій. Воспоминання. – С. 422–434. Бахметьевский архив Колумбийського університета.

32 Lehovich Dimitry. White against RED: The Life of General Anton Denikin. – New York: W.W.Norton, 1974). Це найбільш повна біографія Денікіна. Про його юнацькі роки. Див.: С. 21–32.

33 Скоропадський Павло. Вказ. праця. – С. 57.

34 Бахметьевський архів Колумбійського університету: Особистий архів П.Н.Мілюкова. Ф. 1.6.6.1. – Спр. 25. Мельгунов С.П. Гражданская война в освещении П.М.Мілюкова. Париж, 1929. – С. 33–34.

35 Протоколи та резолюції партії кадетів знаходяться у Бахметьевському архіві: Особистий архів П.Н.Мілюкова. – Ф.1.6.6.1. – Спр.29. "Зрада" київських кадетів, як це розуміли їх російські однопартійці, змусила Василя Степанова написати емоційний лист, в якому він різко зазначив, що тільки переслідування його колег в ті часи у Москві більшовиками, зменшує до деякої міри сором за поведінку більшості київських кадетів, "змиває той бруд яким облили нас кияни, кинувшись вниз головою у помийну яму германофільства". (Деникин А.И. Указ. соч. – Т.3. – С. 34).

36 Архів Гуверівського інституту Стенфордського університету: Військовий архів Врангеля. Спр. 129. – Резолюції Національного центру 30 жовтня 1918 р.

37 Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 187.

38 Маргуліс М.С. – Указ. соч. – Т.1. – С. 13–15; Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С.А.Алексеев. М.–Л., 1930. – С. 39; Деникин А.И. Указ. соч.– Т.4. – С. 184–186.

39 Див.: Деникин А.И. Указ. соч.– Т.4. – С. 183.

40 Там само. – Т.3. – С. 34.

41 Краснов П.Н. Великое войско Донское//Архив Русской Революции. – Т.5. – Берлин, 1922. – С. 207.

42 Краткая записка истории взаимоотношений Добровольческой Армии с

Украиной. – Ростов, 1919. – С. 3.

43 Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 238.

44 Милюков П. Дневник, 23 червня, 1918. – С.31; Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 206.

45 Там само.– Т.3. – С. 36.

46 Там само.

47 Краткая записка... – С. 7–8.

48 Там само. – С. 11–12; Деникин А.И. Указ.соч. – Т.4. – С. 192–193.

49 Там само. – С.193.

50 Скоропадський П. – Вказ. праця. – С. 72; Деникин А. Указ. соч.– Т.1. – Ч.2.

51 Денікін знав, що тільки за тиждень до проголошення федерації гетьман рекомендував Раді Міністрів: “у всіх відносинах, як з нашими найближчими сусідами так і всіма іншими державами світу, ми стоїмо і будемо стояти непо-рушно на ґрунті самостійності і суверенності Української держави”. (Деникин А. Указ. соч. – Т.4. – С. 192).

52 Военные Архивы Врангеля. – Дело 130; Азбука сообщает. Одесса. 14 фе-враля, Посольство России в Париже. Серия В, Фонд 20, Украина; Отчет о со-брании, 10 января, 1919; Деникина А. Указ. соч. – Т.4. – С. 217 и Т.5. – С. 139; Кин Д., Деникинщина. – Ленинград, “Прибой”, 1927.– С.240.

53 Деникин. А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 138.

54 Там само. – Т. 4. – С. 215–216.

55 Там само. – Т.5. – С. 141.

56 Там само. – Т.5. – С. 140.

57 Військова стратегія та тактика Денікіна навесні і літом 1919 р. детально змальовані в його “Очерках”. – Т.5. – С. 72–84, 104–137. Щодо критики стра-тегії Денікіна див. Wrangel P.N. Always with Honor. – New-York: Speller, 1957. – p. 70–99.

58 Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 142–143; “К населению Малороссии”, Великая Россия, 15 (28) авг. 1919 г.

59 Військовий архів Врангеля. – Спр. 131, 145, 148, 151, 166. – Повідомлен-ня розвідки.

60 Там само.– Спр.148. – Повідомлення з Румунії про Українську По-встанську Армію.

61 Там само. – Спр.145.– Повідомлення розвідки, весна 1919.

62 Там само. – Спр. 148. Матеріальне та моральне становище Української армії. літо 1919; Повідомлення розвідки, 14 вересня, 1919р., Харків; Політичні течії в Малоросії, 14 вересня, 1919.– Спр.145. – Повідомлення розвідки, 15 ли-стопада, 1919.

63 Там само. – Спр. 148. – Секретний звіт розвідки Великобританії, пере-хопленої росіянами в Константинополі. Г.Н.О. Генеральний Штаб, “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”.

64 Там само. – Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня, 1919.

65 Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 255.

66 Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917–1921. – Т. II – Мюнхен: Прометей, 1951. – С. 67–68. Повідомлення розвідки від лейтенанта Рашевського. Військовий Архів Врангеля. – Спр. 183; Докладніше про ці події див. Аппа Прошук. Russian Nationalism and Ukraine... – Р. 128–130.

67 Деникин А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 257.

68 Архів інституту Гувера. Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97. Україна. Телеграма Татіщева до Герса в Рим 29 серпня 1919 р.; Деникина А. Указ. соч. – Т. 5. – С. 255.

69 Лист Маклакова (Париж) до Нератова (Денікін), 3 вересня 1919; Лист Маклакова (Париж) до Колчака (Омськ), 8 вересня 1919. – Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97. – Україна.

70 Лист М. В. Челнокова до В. А. Маклакова (Париж), 17 вересня 1919. – Російське Посольство у Парижі. – Серія В. – Фонд 20. – Україна.

71 Там само.

72 Там само.

73 Лист Сукіна (Омськ) до Міністра (Рим), 3 вересня 1919. Архіви Герса. – Фонд 40. – Спр. 97. – Україна.

74 Там само.

75 Секретний звіт Британської розвідки перехоплений росіянами в Константинополі, С. Н. Q. Генеральний Штаб. “Розвідка”, Константинополь, № 4794/16 “Г”. – Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148.

76 Там само.

77 Лист Нератова (Денікін) до Міністра (Герса), 18 вересня 1919. Архіви Герса. – Фонд 40. – Спр. 97, Україна.

78 Політичні течії в Малоросії, 10 вересня 1919. – Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148; Звіт про рух Махно, 31 жовтня 1919. – Там само. – Спр. 166.

79 Матеріальний та моральний стан Української Армії, літо 1919. – Воєнні Архіви Врангеля. – Спр. 148.

80 Військові Архіви Врангеля. – Спр. 158. Повідомлення з Варшави (Долгов), 14 вересня 1919; Архіви Герса. – Ф. 40. – Спр. 97, Україна. Лист Маклакова (Париж) – Бахметьєву (Вашингтон), 30 серпня 1919. Маклаков отримав повину про загрозовий альянс Петлюри з Польщею від галичан, членів Української Делегації ЗУНР в Парижі.

81 Деникин А. И. Указ. соч. – Т. 5. – С. 257. Спершу наказ був виданий 21 серпня 1919 р.. Декілька інших з'явилися на початку вересня.

82 Великая Россия. – 2(15) нояб. 1919.

83 Військові Архіви Врангеля. – Спр. 148. Повідомлення від військового представника в Румунії, 6 жовтня 1919.

84 Див. Piotr Wandycz. *Secret Soviet. – Polish Peace Talks in 1919* // *Slavic Review*, XXIV, № 3 (september 1965). – P.425–449.

85 Текст угоди див. Осип Левицький. *Військовий договір української галицької армії з добармією ген. Денікіна, Українська галицька армія.*–Вінніпег: Дмитро Микитюк, 1958. – С. 484–514; Лозинський М. *Галичина в роках 1918–1920.* – Відень: 1922. – С. 198–200.

86 Лотоцький О. *Симон Петлюра як політик і державний муж.* – Варшава: Накладом Комітету Для Вшанування X Річниці Смерті Симона Петлюри, 1936. – С. 23.

87 Повідомлення з Парижа, 18 жовтня 1919. Там само, спр. 148. Навіть незначні ознаки культурних справ, які обіцяв українцям Денікін у серпні 1919 р., були цілком знехтувані адміністрацією Добровольчої армії в Україні. Для них найменший прояв національної свідомості розглядався як вираз “української змови”. Перебування Денікіна на Україні було позначено хвилею білого терору. Тисячі людей, перш за все українська інтелігенція були ув'язнені, страчені або закатовані. У одній Одесі 3 000 чоловік були розстріляні, а в Катеринославі і Харкові шибениці були встановлені на головних площах, на яких тіла страчених жертв висіли протягом кількох днів для навіювання страху на жителів. (Українська РСР в період громадянської війни, 1917–1920 рр. В 3-х т.– Т.ІІ.– Київ, Видавництво Політичної Літератури України, 1968.– С. 343–344; Д.І.Кін.– С. 241.

88 Там само. – Спр. 172. Повідомлення з Парижа, 4 листопада 1919. Агент Добровольчої армії Штабс-капітан Маринович мав доступ до особистої кореспонденції між Петлюрою і українськими дипломатами. Маринович направляв докладні звіти про військові і політичні наміри Петлюри до Головного управління Добровольчої армії.

89 Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Академія Мистецтва і Науки в США, 1956. – С. 236–238.

90 E.L.Woodward et al. Eds. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939.*– London: H.M. Stationery Office, 1949. – Т.ІІ. – P. 744–745.

91 Великобританія, Парламентські Дебати. Серія 5, Палата Громад, Т. СХХІ.–С. 721–724; Деникин А. Указ. соч. – Т.5. – С. 171.

92 Див.: George A. Brinkley. *The Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia, 1917–1921.* – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1966. – P. 220.

93 Деникин А. Указ. соч. – Т.5. – С.144.

94 Великая Россия. – 1919. – 17(30) сент.

95 Деникин А. Указ. соч. – Т.5. – С. 280–281.

96 Wrangel P. *Always with Honor...* – P. 272.